

GJERSTADVASSDRAGET

skogen, vannet og den glemte industrihistorien

Avgangsprogram, Våren 2024

Joakim Heltne

Institut for Bygningskunst og Kultur

Kulturarv, Transformation og Restaurering

Det Kongelige Akademi - Arkitektur, Design, Konservering

Veiledere

Christoffer Harlang

Linda Thi

Victor Boye Julebæk

INNHold

INTRODUKSJON	4
STEDET OG HISTORIKKEN	
Skogen og vannet	8
Kart	10
Stifoss	16
Bygningsmassen på Stifoss	26
Landskap, industri og kulturminner	28
Nåværende tilstand	32
Søndeled og Apalvika	34
Områdets øvrige kvaliteter	36
PROSJEKTET OG FORMALIA	
Intensjon	38
Metode	40
Veiledende avlevering	42
KILDER	43

INTRODUKSJON

I Norge har det vært en lang og viktig tradisjon for vannkraftproduksjon og treforedling, og over hele landet står bygg og industrianlegg som vitner om denne historien. De fleste anleggene er fortsatt i bruk, men mange står bortglemte, fraflyttede og til forfall, til tross for åpenbare kulturhistoriske kvaliteter, verdt å ivareta for fremtiden.

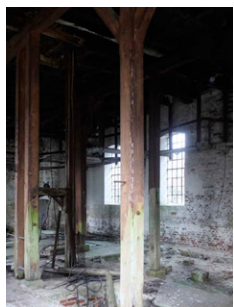
Langs Gjerstadvassdraget i Agder finnes det flere eksempler på slik fraflyttet og bortglemt industrihistorie, en industri som har vokst frem nettopp her, grunnet områdets særegne landskap og naturresurser, og som har vært sentral i utviklingen av regionen, og fremveksten av byene langs Sørlandskysten.

Agderregionen er blant Norges mest besøkte områder i sommersesongen, da regionens historiske kyst- og båtkultur, skjærgårdslandskap, arkitektoniske egenart og milde klima er svært populært blant tilreisende på sommerferie.

Resten av året er situasjonen ganske annerledes, især utenfor bysentrene. Når turistene vender hjem, er denne delen av Sørlandskysten en relativt rolig region, med begrenset aktivitet og tilbud. Regionen vil dermed kunne ha nytte av flere steder, som kan bidra både til å fasilitere den store tilstrømmingen av mennesker om sommeren, såvel som større grad av aktivitet og tilbud gjennom året forøvrig.

Til tross for at Sørlandsbyene ofte har vært ansett å ha relativt stort fokus på vern og gjenbruk av sin historiske bygningsmasse, i norsk sammenheng, råder det også her, som i resten av Norge,

Venstre: Tømmerfloting i norsk vassdrag, foto fra digitaltmuseum.no

Fotografisk registrering på Stifoss

en relativt stor grad av arkitektonisk bruk og kast-mentalitet, såvel som manglende hensyn til kontekst innen arkitektur og stedsutvikling. Som resultat blir historien, og regionens egenart, langsomt og gradvis mindre tilstedeværende, og forringet.

Dette prosjektet vil ta utgangspunkt i problematikken omkring fraflyttet og funksjonstømt bygningsmasse, og undersøke muligheter for å sikre og sette fokus på særpreget og sentral arkitektur- og industrihistorie, gjennom omprogrammering og ny bruk, som kan bidra både til byggenes overlevelse, såvel som regional utvikling.

Videre vil prosjektet vektlegge, og fokusere på viktigheten av kontekstforståelse og det stedsspesifikke, både i form av arkitekturs relasjon til, og møte med naturen og landskapet, samt dens iscenesettelse av dette, men også et steds relasjon til sine omgivelser, samfunnet og lokalmiljøet, og deres behov.

Hvordan kan man omprogrammere, og dermed sørge for videreført bruk av bygg som er svært spesifikke i sin utforming, både i form av deres kontekstuelle plassering og inskrivning i landskapet, såvel som deres dimensjoner og proporsjoner?

Hvordan kan man transformere slike bygg på en måte som sikrer formidling av stedets historikk, ivaretar sentrale kulturhistoriske verdier, byggenes egenart og karakter, og samtidig bringer inn nye funksjoner og tilrettelegger for ny bruk?

SKOGEN OG VANNET

Vannkraft har i lang tid vært en sentral og viktig industri i Norge. Det er idag registrert omkring 1400 vannkraftverk av ulik størrelse i hele landet. Skogsbruk og treforedling er en annen industri som historisk sett har vært viktig for utviklingen av Norge. Ofte har disse industriene eksistert side om side, i en symbiose, da vannveiene har vært brukt til å fløte tømmeret fra skogene ned til kysten og ut i verden, og i de samme vassdragene har det vært fossefall hvor man både har kunnet utnytte vannkraften til strømproduksjon, såvel som drifting av sager og sliperier, for bearbeiding av tømmeret.

Mange av kraftverkene og sagene har med tiden blitt lagt ned, og står idag til forfall, ofte bortglemt i avsidesliggende skoger hvor få mennesker ferdes til daglig.

Langs Gjerstadvassdraget i Sørnorge er det flere eksempler på slike industribygg fra sent 1800- og tidlig 1900-tall, noen mer bortgjemt, glemt og forfalne enn andre.

Over: Tømmerfløting ved Kragerø, foto fra digitaltmuseum.no

Venstre: Stifoss demning, foto av Torgrim Landsverk, gjengitt med tillatelse

"Landscapes and places store memories, they save traces of lives long gone. What fascinates me about these traces is that they are real, they are unique, they are always authentic. To me, landscapes are historical documents; I can try to read and interpret [...] look closely at a place, discover remnants of human activities that are easily overlooked but clearly there [...] there is the larger history of international industry, markets, and the exploitation of the working class, and there is the local history of the place of my intervention, which in turn, if I do my work well, might speak about the whole."

- Peter Zumthor, A Feeling of History

"I would like the buildings I make to say: "I understand something about what is around me." [...] This is not an aesthetic matter, at least not primarily; [...] It is like searching for a kind of sameness in the form of emotional contact - an emotional reaction to the surroundings, expressed through architecture."

- Peter Zumthor, A Feeling of History

STIFOSS

Industriområdet på Stifoss er det eldste av de tre anleggene langs nedre del av Gjerstadvassdraget. Her har det vært både jernverk, sagbruk, sliperi og tremassefabrikk.

Eksisterende bygningsmasse er fra mellom 1894 og 1939. Anlegget ble endelig nedlagt, og siste del av tremasseproduksjonen flyttet til Sønedeled, omlag 3 km lengre nedover elveløpet, i 1949.

SØNELED

Tresliperiet på Sønedeled ble bygget som en fortsettelse, og utvidelse av industrien som allerede fantes på blant annet Stifoss. De eldste nåværende byggene ble oppført i 1907, og det har senere blitt utvidet og bygget til i flere faser.

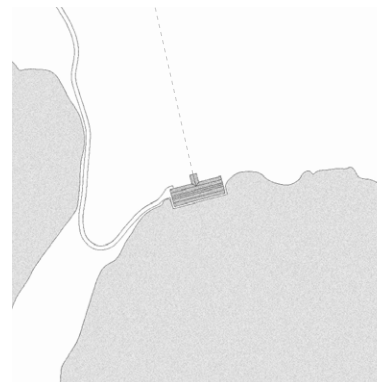
Tremassen som ble produsert her, ble fraktet med taubane til Apalvika utskipningshavn litt lengre ute i fjorden. I tillegg til tremasseproduksjon har det også vært kraftproduksjon på stedet. Driften på Sønedeled ble endelig nedlagt i 1998.

APALVIKA

Tremasselageret i Apalvika fungerte som oppbevaring og utskipningshavn for produksjonen på blant annet Sønedeled og Stifoss. Her var det dypvannshavn, og det kunne dermed komme til større skip enn inne på Sønedeled.

Bygningen ble oppført i 1926, og den står relativt uendret den dag idag. Det finnes både kran til lasting på skip, og spor etter taubanen inne i bygningen.

STIFOSS

Stifoss er ett av flere industrianlegg langs Gjerstadvassdraget, og bygningsmassen her vil være omdreiningpunktet for dette prosjektet. Det har vært industri på Stifoss siden lenge før nåværende bygningsmasse ble oppført, faktisk så langt tilbake som på 1500-tallet.

Det var tidligere et jernverk på stedet, og det ble sent på 1800-tallet oppført både sag og tresliperi her. Det første bygget ble trolig oppført etter tegninger av ingeniøren H.C. Hansen, utført i teglsten, med en konstruksjon og estetikk typisk for datidens industribygg i Norge. Byggets fasade er dekorert med glaserte tegl fra andre etasje og oppover. Det var meningen at hele huset skulle være dekorert slik, men leveransen ble forsinket, og man måtte gå i gang med konstruksjonen uten den glaserte teglen. Tresliperiet er idag det eldste gjenværende bygget på stedet. Utbyggingen var utført av A/S Egelands Verk, som allerede eide mer industri lengre oppe i vassdraget.

Det ble også oppført et tørkehus i bindingsverk, som brant i 1908, og ble erstattet av et nybygg som stod ferdig i 1910. Nybygget ble tegnet av Hansens sønn, P.A. Hansen. Tørkehuset ble oppført i samme dimensjoner som det foregående bygget, i tegl, med tilsvarende detaljering som det opprinnelige tresliperiet.

I 1939 ble det oppført et turbinhus på Stifoss. Huset ble oppført i tegl, som de øvrige husene, men med langt simplere detaljering.

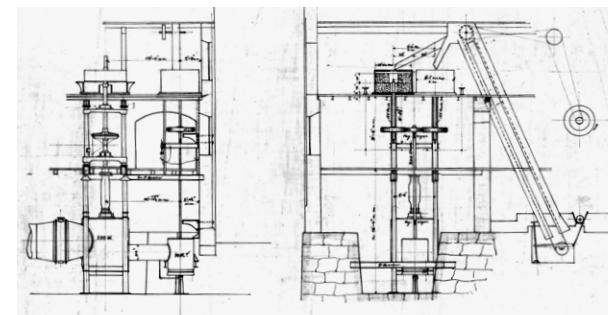

Tresliperiet på Stifoss

Turbinen er en Francisturbin, som er den mest brukte turbin-typen i norske vannkraftverk. Denne er fortsatt i bruk, og det produseres fortsatt strøm på stedet, til tross for at tresliperiet og tørkehuset har vært funksjonstømt i omkring 70 år.

Driften på tresliperiet og tørkehuset ble lagt ned for godt i 1949, og produksjonen ble da, i sin helhet flyttet til det nye, større tresliperiet på Sønedeled, lengre nede i vassdraget. Den store, plassbygde kvernen ble demontert umiddelbart etter nedstenging, og delene ble gjenbrukt andre steder. Utover dette, har husene stått ubrukt, og dermed uendret, i tiden etter stenging.

Bygningene på Stifoss er i stor grad definert ut fra funksjon, og er tegnet, oppført, og plassert i landskapet, for å romme helt spesifikke funksjoner. De har nærmest vært store, arkitektoniske maskiner, og har følgelig særegenheter som bør tas høyde for i en eventuell fremtidig transformasjon og omprogrammering.

Over: Snitt av opprinnelig kvern i tresliperiet, Norsk Teknisk Museum/arkiv Myrens mek. Verksted
Venstre: Tresliperiet på Stifoss i 2019, foto av Torgrim Landsverk, gjengitt med tillatelse
Følgende side: Stifoss og elven nedenfor, foto fra digitaltmuseum.no

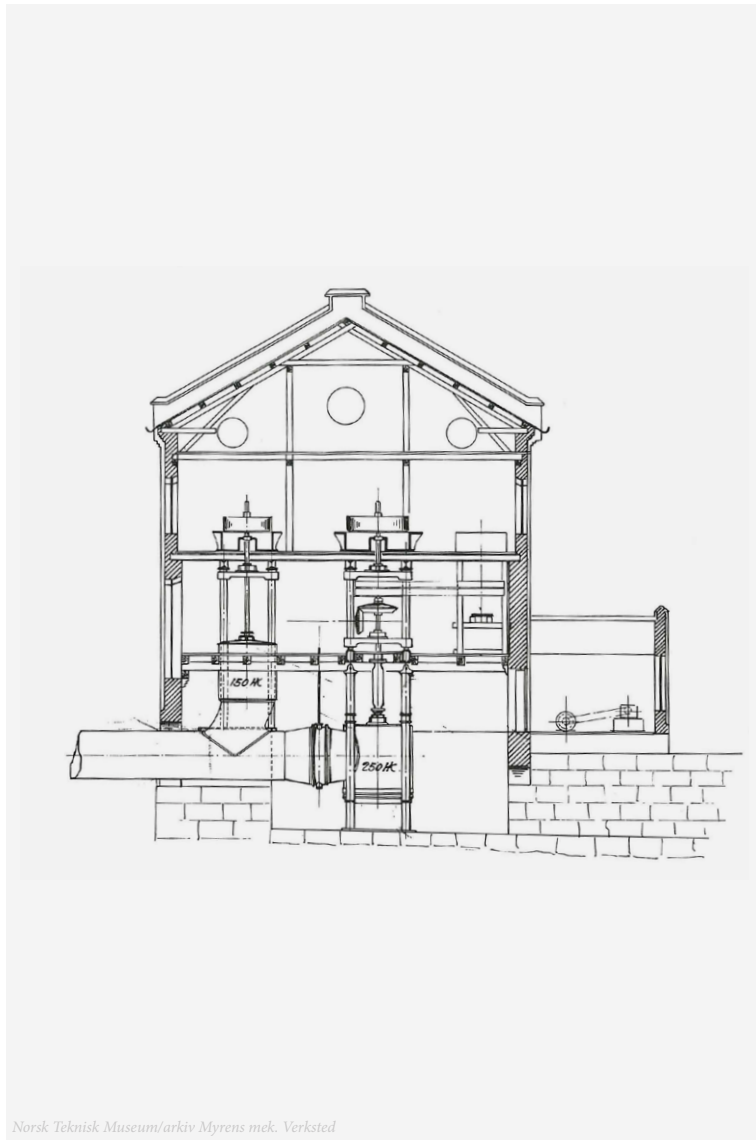

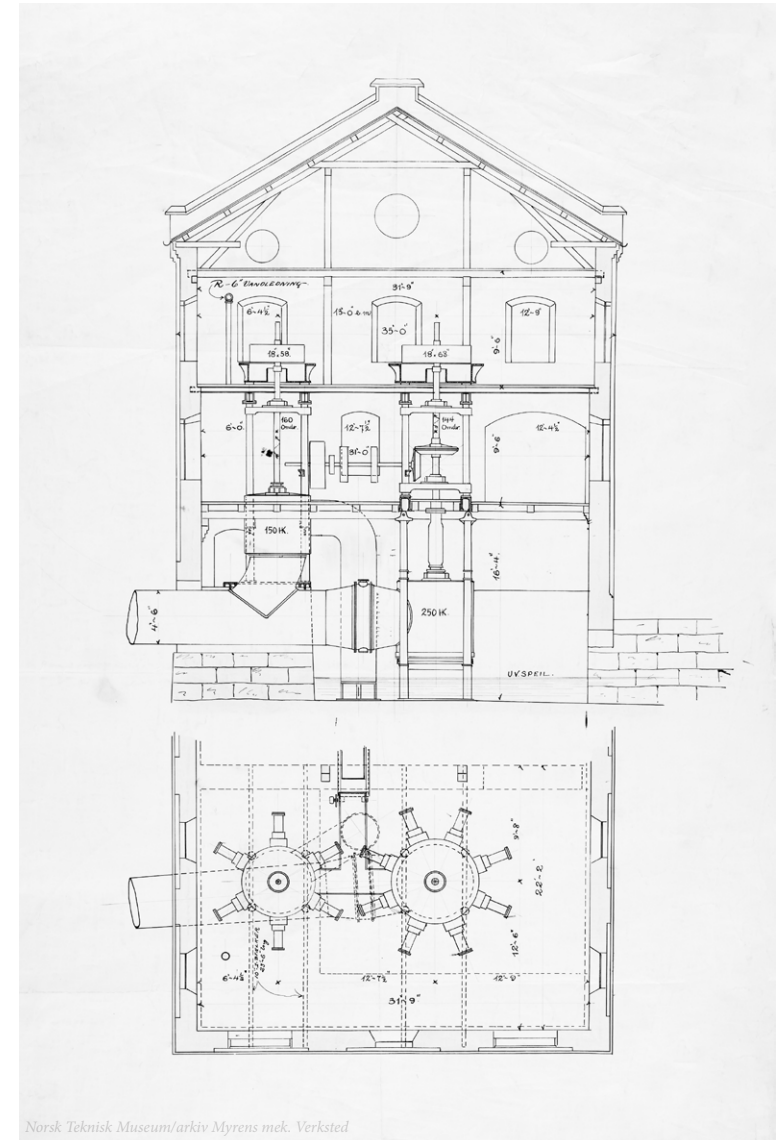
Tørkehuset på Stifoss

"I believe it is more about creating a feeling for the things that are absent than about creating a feeling of presence for things lost. [...] a feeling for things that are no longer here, or for the lost context of things that are still here. [...] You are reminded of a feeling for something that is not there, but [...] you wonder what it must have been like. [...] architecture can be a gesture that inspires interest and respect. Architectural gestures may say more than words, or at least something different than words. The physical gestures of a building are more primal, more directly connected to the sensory capacities of our bodies than thoughts and words."

- Peter Zumthor, A Feeling of History

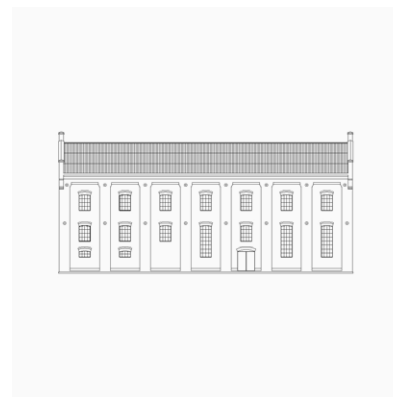
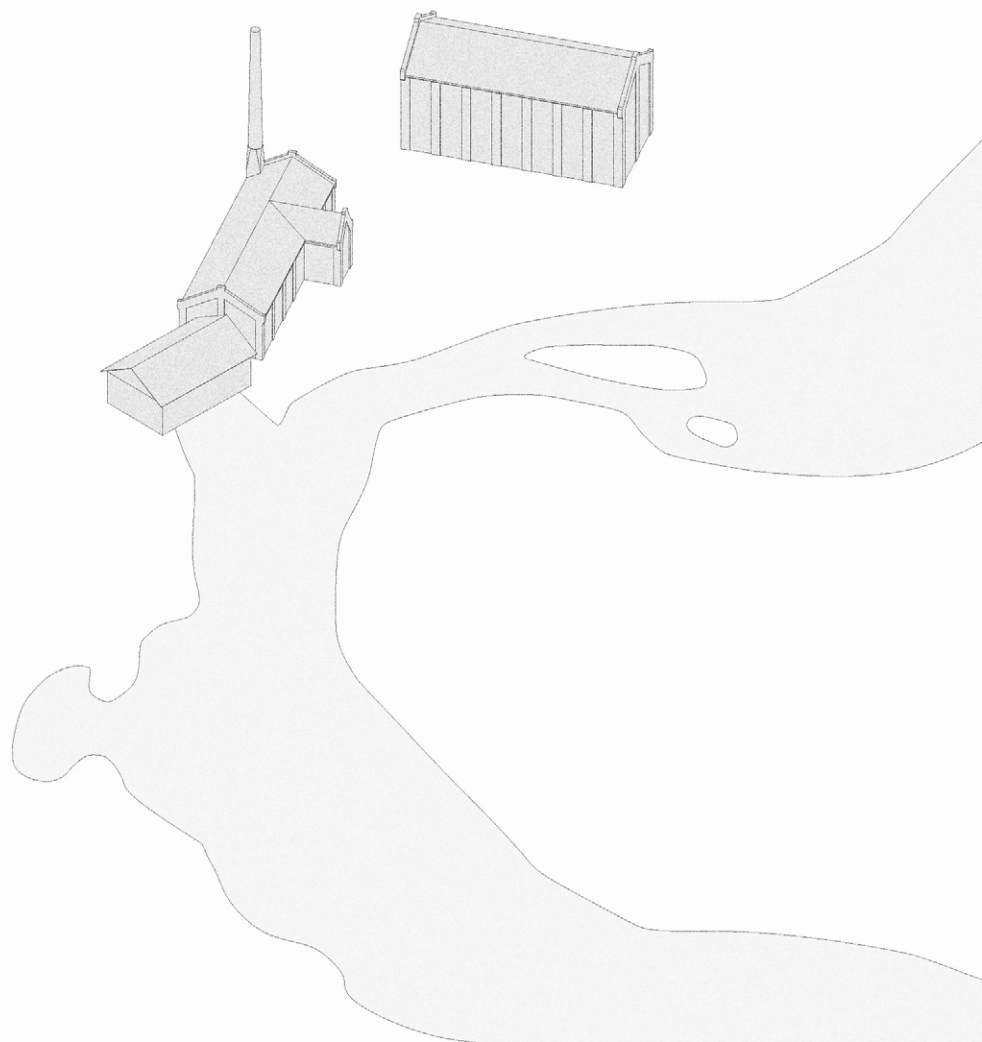

Arkivtegning, tresliperiet fra 1893

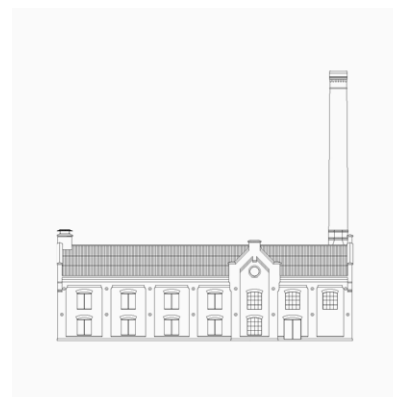
Arkivtegninger, tørkehuset fra 1910

BYGNINGSMASSEN PÅ STIFOSS

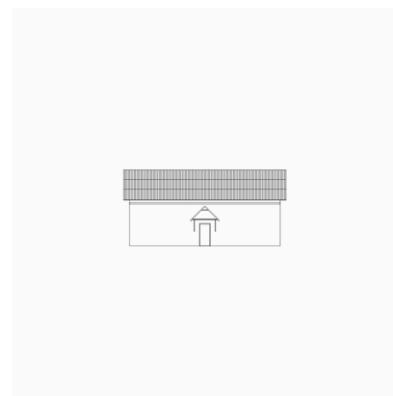
TRESLIPERIET

Byggeår	1893/94
Status	Listeført/ <i>Ingen vernestatus</i>
Materiale	Tegl, tre, støpejern
Opprinnelig funksjon	Sag og tresliperi
Funksjon idag	<i>Ingen</i>
Areal	ca. 800 m ²

TØRKEHUSET

Byggeår	1910
Status	<i>Ingen vernestatus</i>
Materiale	Tegl, tre, støpejern
Opprinnelig funksjon	Tørkehus for tremasse
Funksjon idag	<i>Ingen</i>
Areal	ca. 600 m ²

TURBINHUSET

Byggeår	1939
Status	<i>Ingen vernestatus</i>
Materiale	Tegl, tre, støpejern
Opprinnelig funksjon	Kraftproduksjon
Funksjon idag	Kraftproduksjon
Areal	-

LANDSKAP, INDUSTRI OG KULTURMINNER

Når jeg beveger meg rundt i det skogdekkede landskapet, langs elveløpet som har formet det gjennom tusenvis av år, kjenner jeg på en dyp og kompleks følelse av historie. Naturen og industrien, side om side, i en form for symbiotisk enhet. En historie som er mye større, eldre og har flere lag, enn kun den arkitektoniske, industrihistoriske eller naturhistoriske, hver for seg. Den direkte koblingen mellom, og sidestillingen av arkitekturen, industrien og landskapet, fremhever og understreker dem alle på en ny måte. En sameksistens som gjør meg mer bevisst på enkeltelementene, og deres betydning.

Det er mye natur i Norge, nærmest uendelige mengder storslått landskap, flere elveløp og dalfører, enn man makter å telle. Et landskap, som i stor grad står relativt urørt og naturlig.

Industri er det også mer enn nok av, over hele landet.

Men den sameksistensen man finner på steder som dette, der det spilles på lag på denne måten, side om side, i en så tydelig symbiose, er sjeldnere vare, og eksemplene blir stadig færre, da mange bygg står ubrukte, forlatte og noen på grensen til ruinøse.

Kulturlandskap som dette på Stifoss er for meg, slik Zumthor også skriver om, med på å fortelle historier om levd liv, tidligere tider, og ikke minst, om vår tilknytning til, og avhengighet av naturen som omgir oss. Historier som forteller om hvor og hva vi kommer fra, og som kanskje kan si noe om hvor vi skal hen. Dette er for meg en taus, lavmælt, intuitiv form for historiefordeling. Det er ikke behov for en historiker som viser meg

rundt. Jeg behøver ikke plansjer med informativ tekst, årstall og tidslinjer. Det er intuitivt, det formidles helt av seg selv, og det ligger nettopp i koblingen mellom det naturlige og det konstruerte; møtet mellom landskapet, og de fysiske sporene som finnes i det.

Jeg mener naturen må få lov til å forbli urørt, i den grad dette lar seg gjøre. Nettopp derfor bør man, heller enn å la et sted som dette forfalle, mens man andre steder i verden bygger ned mer natur, se på mulighetene for å la Stifoss leve videre, og ha en plass også i fremtiden.

Stillstanden og forfallet man tydelig fornemmer her, vitner om, og understreker at tremasse- og kraftindustrien i sin 1900-tallsform ikke lenger er en sentral del av, eller bidragsyter til, regionens utvikling. Men nettopp dens sentrale kulturhistoriske rolle må sies å være et vesentlig argument for nettopp å sørge for at Stifoss, og de andre områdene langs Gjerstadvassdraget bør få leve videre, og anses som en mulighet og ressurs. Nettopp slik at man kan fortsette å gjøre sine egne opplevelser av dette unike samspillet mellom naturen, og industrien som var avhengig av den. Industrien ble bygget nettopp her, som resultat av naturens og landskapets egenskaper, akkurat her. Landskapet formet industrien, og industrien formet landskapet. Som direkte konsekvens, utviklet regionen seg fra land til by, fra avsidesliggende til sentrum.

Riksantikvaren har fredet en rekke sentrale kraftverk rundt om i landet, grunnet deres høye industri- og kulturhistoriske verdi. Hvorvidt Stifoss bør vurderes på lik linje med mer sentrale verk fra denne industrihistorien på nasjonalt nivå, kan muligens diskuteres, men at området, som ett av de mest sentrale eksemplene på vannkrafts- og treforedlingsindustri i Agderregionen, har stor historisk verdi, er udiskutabelt.

Når jeg beveger meg rundt i landskapet, er jeg ikke i tvil om at denne historien oppleves og formidles best gjennom at man selv kan få ta del i den, én til én, sanselig og intuitivt, ved nettopp å kunne gå omkring, se seg rundt, sitte ned og reflektere, relatere og kontekstualisere. At man kan merke historien på kroppen, gir en helt unik opplevelse og forståelse, som man aldri vil kunne fornemme gjennom en historiebok. Nettopp derfor mener jeg at bevaringen av steder som dette er så viktig.

Nylig har kommunene gjort en revurdering av viktigheten av området, og ønsker omregulering til *hensynssone bevaring*, som understøtter nettopp dette. Det er ikke mange år siden bygningene var rivingstruet, og denne helomvendingen må derfor sies å være et stort steg i riktig retning. Likevel råder det stadig stor usikkerhet omkring byggenes fremtid, da deres nåværende tekniske tilstand er svært dårlig, og det ikke foreligger konkrete planer for ny, fremtidsrettet bruk.

NÅVÆRENDE TILSTAND

Byggene på Stifoss har stått tomme i omkring 70 år, og er følgelig i svært dårlig forfatning. De fremstår nærmest ruinøse, og har behov for omfattende rehabilitering, om de skal overleve inn i fremtiden.

Særlig tresliperiet er svært forfallent. Deler av takkonstruksjonen er kollapse for flere år siden, og i årene etter, har store deler av de indre etasjedekkene, som følge av eksponering for vær og vind, også kollapse.

Tørkehuset har i større grad tålt tidens tann, da den indre konstruksjonen her er utført i stål og tegl, og dermed er mer motstandsdyktig enn sliperiets innvendige trekonstruksjon. Det har også vært enkelte oversvømmelser i husenes stueetasjer, som følge av plasseringen tett inntil elveløpet i dalføret.

Over: Forfall på tørkehusets sydvestlige gavl, foto av Torggrim Landsverk, gjengitt med tillatelse
Venstre: Gavlvinduet i tresliperiet, foto av Torggrim Landsverk, gjengitt med tillatelse

- STIFOSS
- E18 - STAVANGER - OSLO
- SØRLANDBANEN - STAVANGER - OSLO
- NASJONAL SYKKELRUTE 1 - KYSTRUTEN

OMRÅDETS ØVRIGE KVALITETER

Sørlandskysten, omkring Risør og Kragerø, er svært populære turistmål i sommersesongen. Store mengder Nordmenn tilbringer ferien her, på hytter ved sjøen, i båt, etc.

I Risør arrangeres hver sommer Norges største trebåtfestival, en festival som bygger på regionens historiske båtbyggerindustri som har røtter i skogs- og tømmerindustrien.

Det er mange muligheter for naturopplevelser i området; turstier, bademuligheter, kajakkpadling, klatrefelt, skiløyper, mm.

Nasjonal Sykkelrute 1: Kystruten, som også er en del av ruten Eurovelo 12, går gjennom regionen. Deler av denne sykkelruten går langs den gamle, historiske postruten mellom Oslo og Stavanger (senere Vestlandske Hovedvei), som også er en populær historisk vandrerute langs kysten.

Over: Merkede turstier og vandreruter i området rundt Stifoss
Venstre: Nasjonal sykkelrute 1 - Kystruten, og øvrige forbindelser til og fra regionen

INTENSJON

Med utgangspunkt i vurderingen av stedets rike historie, samt kommunenes fornyede interesse, vil jeg med dette prosjektet undersøke potensialet for bevaring, restaurering eller transformasjon av de funksjonstømte byggene på Stifoss; *Tresliperiet* og *Tørkehuset*. Det er ønskelig å fylle husene med nytt liv, både for å sørge for deres overlevelse, økt aktivitet i nærområdet og regionen, men også sett i lys av klima og miljøhensyn. Det kan ikke lenger anses å være holdbart å rive eller unnlate å ivareta gammel, eksisterende bygningsmasse, og heller bygge nytt. Det er sløsing med ressurser, og samtidig er det utvisking av sentral, norsk industri- og arkitekturhistorie.

Det vil også i fremtiden være kraftproduksjon på Stifoss. Demningen og turbinhuset vil dermed bestå. Følgelig vil stedets nye funksjon skulle fungere i sameksistens med denne, enten direkte, ved et program som viderefører og utvider denne funksjonen, eller et program som lever i symbiose med dette.

Hva bygningene helt presis kan og bør brukes til, vil undersøkes ytterligere, og redegjøres for gjennom en grundigere, skriftlig analyse og verdisetting, fenomenologiske registreringer, og videre undersøkelser på stedet.

Det er svært stedsspesifikk bygningsmasse på Stifoss, både i form av hvordan byggene er plassert i, relaterer seg til, og iscenesetter landskapet, samt hvordan de er oppført med helt spesifikke formål, og dermed også proporsjoner. Derfor er det essensielt å utforske hva "bygningene selv ønsker å være", ved å lære dem bedre å kjenne, og dermed konkludere på et opplyst grunnlag.

Det er mange muligheter for fremtidig bruk av bygningsmassen, og man kan følgelig gå i flere retninger. Byggene vil for eksempel kunne fasilitere en eventuell utvidelse av kraftproduksjonen, men sett i et større, regionalt perspektiv, vil man kunne argumentere for et mer utadrettet program. Noe som kommer allmenheten til gode, i form av å kunne inviteres inn, og oppleve den unike arkitekturen og historien, såvel som å bidra til aktivitet og utvikling, vil være hensiktsmessig. Et slikt program kunne eksempelvis være et *vandrerhjem*, som tilrettelegger for turismen, *servering*, for å imøtekomme turgåere og andre som benytter naturen i området gjennom hele året, en form for *kultursenter*, som blant annet kan dra nytte av bygningsmassens store, åpne romlige kvaliteter, eller et *badehus*, for bedre å nyttegjøre nærheten til vannet. En kan også kombinere flere program, avhengig av hva bygningene eger seg til å fasilitere. Hva som er mest hensiktsmessig, vil undersøkes og konkluderes gjennom videre studier.

Den overordnede intensjonen må først og fremst være å sikre byggene for fremtiden, gjennom en ny, utadrettet funksjon, tilgjengeliggjøre dem for allmenheten, og dermed styrke stedets posisjon i regionen, både fysisk, men også kulturelt. Det er ønskelig å skape et samlings- og krysningspunkt, som både knytter sammen de fysiske forbindelsene i landskapet, og samtidig knytter seg opp mot, og dermed forbinder aktivitetene i nærområdet, og regionen forøvrig. Dette må gjøres på en måte som ivaretar, viderefører og styrker stedets fenomenologiske, arkitektoniske og kulturhistoriske verdier, atmosfære og karakter.

METODE

Jeg kommer gjennom semesteret til å arbeide med en oppdeling i tre hovedfaser, med hver sine fokusområder; *Blikk*, *Kast* og *Prosjekt*.

Det vil også arbeides løpende med *Kataloger*; bøker hvor jeg samler materiale fra research og undersøkelser, såvel som prosessmateriale; skisser, eventuelle arbeidsmodeller, m.v.

Blikk

Den første fasen vil jeg benytte til å opparbeide meg bred innsikt i stedets historie, byggenes fenomenologiske egenskaper, og nåværende tekniske tilstand. Jeg vil, gjennom arkivstudier og registrering på stedet, opparbeide et solid fotografisk, oppmålings- og tegningsmateriale, til videre bruk i prosjektets neste faser.

Jeg vil også gjøre en skriftlig analyse og verdisetting, for å utpeke sentrale, viktige aspekter ved området og bygningene, som bør hensyntas i det videre arbeidet mot et prosjektforslag. Denne analysen vil også bidra til å avgjøre hva byggene best egner seg til i en eventuell transformasjon til ny bruk.

Ved å lære byggene nærmere å kjenne, konstruktivt, såvel som fenomenologisk og historisk, vil jeg i neste fase kunne gjøre kvalifiserte, veloverveide avgjørelser om hva byggene best egner seg til i et fremtidsscenarie.

Dette arbeidet vil også informere hvilken transformasjonsholdning jeg vil og bør benytte meg av, i møte med byggene.

Er det ønskelig med en tilbakeføring/restaurering, eller vil bygningsmassen bedre egne seg til en transformasjon? Er det

behov for addisjoner, til å romme funksjoner eksisterende bygningsmasse ikke egner seg til? Bør man i større grad enn hva som er tilfelle idag, bearbeide byggenes relasjon til landskapet omkring?

Kast

I prosjektets andre fase, vil jeg, basert på funn og undersøkelser i blikkfasen, komme med et utkast til et prosjektforslag, som anerkjenner hvilke utfordringer som finnes på stedet, og hvordan disse kan løses. Jeg vil i denne fasen antyde en retning for prosjektet, med henblikk på å løse disse utfordringene gjennom et sammenhengende, arkitektonisk grep for byggene og deres omgivelser.

Prosjekt

I den siste fasen vil jeg presisere, videreutvikle, og raffinere forslaget fra foregående fase. Det vil her arbeides mot et sammenhengende, skjerpet og gjennomarbeidet forslag, som besvarer og løser utfordringene og problemstillingene jeg har undersøkt og utpekt i foregående faser.

VEILEDENDE AVLEVERING

Registrering

Opptegning og oppmåling
Fenomenologisk registrering
Album, Notat og Rids
Analyse og verdisetting

Helhet

Situasjonsplan 1:500/1000/2500
Snitt og opstalt av bygg i landskapskontekst 1:500/1000
Situasjonsmodell

Del

Fasader, plan og snitt 1:50

Detalj

Fasade, plan og snitt 1:5/10

Visualiseringer

Kataloger

Prosess
Referanser
Skisser

KILDER

Samtaler

Torgrim Landsverk
Leder i Fortidsminneforeningen Aust-Agder

Kjell Olav Masdalen
Historiker og tidligere direktør på Kuben Kulturhistoriske Museum

Olav Per Wormli
Arkivansvarlig - A/S Egelands Verk

Ambita
Kart- og høydedata

Dokumenter

A Feeling of History - P. Zumthor, M. Lending

A/S Egelands Verk : tresliperi : 1888-1988 - A. Vevstad

Historiske branntakster fra Næs Jernverks digitalarkiv

Kulturminnevernplan for Gjerstad Kommune 2020-23

Rapport om Industrianlegget Stifoss - T. Landsverk, 2020

